

HZ. ÂİŞE'YE NİSBET EDİLEN KIRAATLERİN İNCELENMESİ

Nesrişah SAYLAN*

Öz

Hız. Peygamber'in eşlerinden biri olan Hız. Âişe (ö. 58/678), ilmiyle ön plana çıkan hanım sahabilerdendir. Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi İslâmî ilimlerin yanında Kur'ân'ın hıfzı ve kıraatiyle de meşhur olmuştur. Hız. Âişe, daha baba evindeyken Kur'ân eğitime başlamış ve küçük yaşta Kur'ân'ı ezberlemiştir. Hız. Peygamberle evliliğinden sonra Kur'ân'î ilimlere daha yakın olması onun Kur'ân'ı en iyi bilen ve anlayan kişilerden olmasını sağlayarak ondan gelen rivâyetleri önemli kılmıştır. Onun rivayetlerinden bir kısmı kıraatlerle ilgilidir. Bu çalışmada kaynaklarda Hız. Âişe'ye nisbet edilen kıraatler belirlenerek bu okuyuşların nakil şekli, âyetlerin anlaşılmasındaki ve yorumlanmasındaki katkısı incelenmiştir. Ayrıca birçok ilimde yetkin olan Hız. Âişe'nin kıraat ilmindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Kıraat, Tefsir, Hız. Âişe, Mushaf.

Examination of the Recitations Relating to Aisha

Abstract

Aisha who is one of the wives of Prophet, Mohammed is among lady companions with her scientific personality. Apart from Tafsir, Hadith, Fiqh and Islamic studies, she has become popular with recitation and knowing the Qur'an by heart. When she was living with her parents, she started the Qur'an education and learnt it by heart. After getting married to prophet Mohammed, her being more interested in Qur'anic science led her know and understand the Qur'an among the best people and made the narrations more important that were narrated by her. Some of the narrations by her are about recitation. In this article, we determined the narrations by Aisha and studied the contributions and transfer style of the readings and contribution to understand and interpret the verses of the Qur'an. Besides, apart from this, we tried to present Aisha's scientific personality who has an important affective authority in science of recitation.

Keywords: Qur'an, Recitation, Interpretation, Aisha, al-Mushaf.

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.
(nsaylan@firat.edu.tr)

Giriş

Kıraat ilmi, Kur'ân ilimleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Kıraat ilminin, âyetlere kazandırdığı mana zenginliği yönüyle özellikle tefsir ilmi ile çok yakın bir ilgisi bulunmaktadır. Farklı okuyuş vecihleri olan kıraatler; mücmel olan lafızların mübeyyen kılınmasını, âmm olan lafızların tahsîs edilmesini, mutlak olan lafızların mukayyed kılınmasını ve müşkil olan lafızların bir başka vecihle izah edilmesini sağlamıştır. Ayrıca kıraat vecihleri, fikhî bir hükmün istinbat edilmesinde ve açıklanmasında büyük rol oynamıştır.¹ Bu durum sahih ve zayıf olan bütün kıraatler için geçerlidir. Özellikle sahabe kıraatleri, âyette bulunan müşkil ve mücmel bir durumun giderilmesini ve Kur'ân âyetlerinin anlaşılmasına büyük katkı sağlamıştır. Tefsir ve kıraat ilmi alanlarında yazılmış eserlerde bu kıraat vecihleriyle alakalı sahabeye isnad edilen pek çok rivayet bulunmaktadır. Kendisine kıraat nisbet edilen sahabeler arasında Hz. Âişe² de yer almaktadır.³

Hz. Âişe, birçok ilimde olduğu gibi Kur'ân ilimlerinde de önemli bir yere sahiptir. O daha baba evindeyken Kur'ân eğitimine başlamıştır. Hz. Âişe'nin babası Hz. Ebû Bekr (ö. 13/634), Allah'ın Resulü (s.a.v.) zamanında Kur'ân'ı ezberleyerek sahabe arasında Kur'ân'ı en iyi okuyanlardan birisi olmuştur. Bunun en önemli göstergesi Hz. Peygamber hastalandığı zaman yerine Hz. Ebû Bekr'in imamlik görevini yapmasıdır.⁴ Hz. Âişe, babasının bu ilminden istifade ederek

¹ İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 127-129.

² Hz. Âişe'nin babası Ebubekir es-Siddîk b. Ebi Kuhafe b. Âmir'dir. Annesi Ummü Rûman b. Umeyr b. Amir'dir. Doğduğu yıl konusunda ihtilaf olan Hz. Âişe, çoğunluğun görüşüne göre miladî 614 yılında Mekke'de doğmuştur. Hz. Peygamber'le evlendiğinde kaç yaşında olduğu konusu da ihtilafıdır. Hz. Âişe'nin yaşının 6, 7, 9 ve 18 olduğu şeklinde görüşler vardır. Hz. Âişe'nin, es-Siddîka, "ümmü'l-mü'minin" (müminlerin annesi), "ümmü Abdillâh" ve Hümeyra gibi lakapları bulunmaktadır. Hz. Âişe h. 58 yılında 67 yaşında iken Muaviye'nin halifeliği döneminde vefat etmiştir. H. 57 yılında da vefat ettiği de rivayet edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Sâd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sâ'd b. Menî' ez-Zühri, *Kitâbu't-Tabakâtü'l-Kebîr*, tahk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1421/2001, c. X, s. 57-79; İbnü'l-Esir, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-Ğâbe fî Marifeti's-Sahâbe*, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1433/2012, s. 1549-1552; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'iz-Zamân*, tahk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrût, 1398/1978, c. III, s. 16-19; Safedî, Selahaddin Halîl b. Aybeg, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, tahk. Ahmed el-Arnaut, Mustafa Türkî, Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, Beyrût, 1420/2000, c. XVI, s. 341-343; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tahk. Abdullâh b. Abdilmuhsîn et-Turkî, Dâru Hicr, 1419/1998, c. VIII, s. 206; Süleyman Nedvî, *Siretü es-Seyyideti Âişe Ümmi'l-Müminin*, Daru'l-Kalem, Dimeşk, 1424/2003, s. 37-43; Abdullâh Ebu's-Suud Bedr, *Tefsîru Ümmi'l-Müminin Âişe*, Dâru Alemi'l-Kütub, Riyad, 1416/1996, s. 15-32; Mustafa Fayda, "Âişe", *DİA*, DİA Yayınları, İstanbul, 1989, c. II, s. 201-205.

³ Kendilerine kıraat nisbet edilen sahabeler için bkz. Nesrişah Saylan, *Kıraat Açısından Begavî Tefsiri*, Tezmer Yay., Kayseri, 2015, s. 58-61.

⁴ Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî*, Dâru'l-Marife, Beyrût, 1379, c. IX, s. 52.

ondan –namaz kıldığında ve Kur’ân okuduğunda- işittiği âyetleri kendisine bahşedilen kuvvetli hafızası ve yeteneği sayesinde ezberlemeye başlamış ve Hz. Peygamber döneminde Kur’ân’ı ezberleyen sahabe arasında yer almıştır.⁵ Ayrıca onun daha oyun oynayan bir çocuk iken “ *بَلِّ السَّاعَةَ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةَ أَذْهَى وَأَمْرٌ* ” *“Bilakis, kıyamet onlara vadedilen azabın vaktidir. Kıyamet azabı ise daha müthiş ve daha acıdır.”*⁶ âyetinin nâzil olduğunu insanlara haber vermesi küçük yaşta Kur’ân bilgisine sahip olduğunun en önemli göstergesidir.⁷ Hz. Âişe’nin Hz. Peygamberle evliliği, Kur’ân’ı bilgisinin daha da artarak Kur’ân’ı en iyi bilen ve anlayan sahabeler arasında olmasını sağlamıştır. Nitekim Kur’ân’ın hıfzı ve kıraatiyle meşhur olan sahabeler arasında Hz. Âişe’nin ismi de zikredilmektedir.⁸ Bunda, Hz. Peygamber’in yanında bulunması, Kur’ân’ın nüzûlüne şahit olması, inzâl olunan âyetler hakkında anlamadığı şeyleri Allah’ın Resulüne sorması ve Mescidi Nebevîye bitişik olan odasından ilim sohbetlerini dinlemesi ve zaman zaman bu sohbetlere katılmasının etkisi büyüktür.⁹

Hz. Âişe’yi kıraat ilminde önemli kılan özelliklerinden birisi de kendisine ait bir mushafının var oluşudur. Hz. Âişe’nin de aralarında bulunduğu bazı sahabeler Hz. Peygamber’den tefsir mahiyetinde duydukları ifadeleri kendi özel mushaflarına not etmişlerdir. Tefsir ve kıraat kaynaklarında Hz. Âişe’nin mushafına nisbet edilen okuyuşlara –ileriki bölümde bunlara değinilecektir- yer verilmiş olması, onun bir mushafı olduğuna delildir. Bununla beraber Iraklı bir kişinin sûrelerin tertibine bakmak için Hz. Âişe’den mushafını göstermesini istediğinde, onun mushafını çıkarıp gösterdiğine dair nakledilen rivâyet¹⁰ de Hz. Âişe’nin bir mushafı olduğuna delil olarak gösterilmiştir. Çalışmamızda Hz. Âişe’nin mushafı müstakil olarak günümüze ulaşmadığı için söz konusu mushaftaki kıraat farklarının tespitinde ilk dönem eserler dikkate alınmıştır. Bunun yanında mümkün mertebe güncel kaynaklara da temas edilmiştir.

Hz. Âişe meşhur kıraat imâmları gibi sadece kıraat ilmiyle meşgul olmuş biri değildir. Onun küçük yaşta Kur’ân’ı ezberlemesi, Hz. Peygamberle evliliğinden sonra Kur’ân’la yakın temas içinde olması, kendisine nisbet edilen kıraat vecihleri, kendisine ait özel bir mushafının varlığı, birçok ilimde yetkin olarak yaşadığı dönem ve sonrasında örnek bir bayan olması bizleri böyle bir

⁵ İsmail Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Nüzûlü ve Kıraati*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 151.

⁶ Kamer, 54/46.

⁷ Nedvî, *Âişe*, s. 230.

⁸ İbnu’l-Cezerî, Ebü’l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fî’l-Kurâti’l-Aşr*, tahk. Ali Muhammed Dabbâ’, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrût, ts., c. I, s. 6.

⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara, 1988, c. I, s. 90.

¹⁰ Abdürrezzâk es-San’ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, tahk. Habiburrahman A’zâmî, el- Meclisu’l-İlmî, Beyrût, 1403/1983, c. III, s. 352.

çalışmaya yönlendirmiştir. Yaptığımız araştırma neticesinde Tefsir ve Kıraat ilmi alanlarında yazılmış eserlerde Hz. Aîşe'ye nisbet edilen kıraat vecihlerinin sayı itibarıyla on beş olduğunu tesbit etmiş bulunmaktayız. Şimdi kaynaklarda Hz. Aîşe'ye nisbet edilen bu kıraatleri çeşitli alt başlıklarla incelemeye çalışalım:

1. Hz. Aîşe'ye Nisbet Edilen Kıraatlerin Nakil Şekli

Kaynaklarda Hz. Aîşe'ye nisbet edilen kıraatler çeşitli şekillerde yer almıştır. Hz. Aîşe'ye atfedilen kıraatlerin nakil şekillerinden biri bizzat Hz. Aîşe'nin kendisine isnad edilerek verilmesidir. Bu metotta, Hz. Aîşe'nin kendi okuyuşu olduğu belirtilerek "قَرَأَتْ عَائِشَةُ" "Aîşe okudu" şeklinde verilmiştir. Sözelimi "وَمَا إِلَيْكُمْ وَمَا" "Hiç şüphesiz siz ve Allah'tan başka kulluk ettikleriniz cehennem odunusunuz. Siz oraya varacaksınız"¹¹ âyetinde geçen "حَصَبٌ" kelimesiyle ilgili nakledilen kıraatler arasında Hz. Aîşe'ye nisbet edilen okuyuş "قَرَأَتْ عَائِشَةُ" ifadesiyle zikredilmiştir.¹² Bu kelimeyle ilgili üç okuyuş şekli vardır. Genelin kıraatine göre bu kelime "ص" harfiyle "حَصَبٌ جَهَنَّمَ" şeklinde okunmuştur. Bu okuyuşa göre kelime "cehennem yakıtı" anlamına gelmektedir. Hz. Ali (ö. 40/661) ve Hz. Aîşe ise bu kelimeyi odun anlamında "ط" harfiyle "حَطَبٌ جَهَنَّمَ" şeklinde okumuşlardır. İbn Abbâs (ö. 68/687-88) ise "ض" harfiyle "حَضَبٌ جَهَنَّمَ" olarak okumuştur. Yemen lehçesinde odun anlamında kullanılan bu kelime daha genel anlamda ateşin kendisi ile tutuşturulduğu her şeyi içine almaktadır.¹³

Kaynaklarda "قَرَأَتْ عَائِشَةُ" "Aîşe okudu" şeklindeki kayıtlarla beraber Hz. Aîşe'nin Hz. Peygamberin kıraatine atıfta bulunduğu "Nebi (s.a.v.) böyle okuyordu" ifadesi de Hz. Aîşe'ye nisbet edilen kıraatlerin nakil şekillerindedir. Örneğin "فَرُوحٌ وَرِيحَانٌ وَجَنَّةٌ نَعِيمٌ" "Ona rahatlık, güzel rızık ve Naîm cenneti vardır"¹⁴ âyetinde geçen "فَرُوحٌ" kelimesiyle ilgili olarak Hz. Aîşe'ye atfedilen böyle bir rivâyet bulunmaktadır. Bu lafız çoğunluğun kıraatinde "ر" harfi üstün ile "فَرُوحٌ" şeklinde okunmuştur. Bu kıraate göre kelimenin rahatlık, dinlenme, rahmet

¹¹ Enbiyâ, 21/98.

¹² Bu konuyla ilgili bir başka örnek için bkz. Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân ve'l-Mübeyîn limâ Tedammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, tahk. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türki, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2006, c. IX, s. 95.

¹³ Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1983, c. II, s. 212; Taberî, Ebû Cafer b. Cerîr Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân = Tefsiru't-Taberî*, tahk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türki, Dârü'l-Hicr, Kahire, 2001, c. XVI, s. 412; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. VI, s. 309; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, c. XIV, s. 291; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *Tefsiru'l-Bahri'l-Muhîr*, tahk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvaz, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1993, c. VI, s. 315-316; Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddin, *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsiri bi'l-Me'sûr*, tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Merkez-i Hicr, Kahire, 1424/2003, c. X, s. 388.

¹⁴ Vâkıa, 56/89.

anlamına geldiği zikredilmiştir.¹⁵ Bu kelime "ر" harfi dammeli olarak "فُرُوحٌ" şeklinde de okunmuştur.¹⁶ Hz. Âişe Hz. Peygamber'in de bu şekilde okuduğunu belirterek şöyle demiştir: "Nebi (s.a.v.) bu kelimeyi "ر" harfini dammeli olarak "فُرُوحٌ" şeklinde okumuştur. Buna göre âyet o kimse için cennette ebedi kalıcılık ve hayat vardır. İşte rahmet budur, anlamına gelmektedir.¹⁷ Kaynakların çoğunda bu rivayet zikredilerek Hz. Âişe'den nakille Hz. Peygamber'in kıraatinin de bu şekilde olduğu belirtilmiştir.¹⁸

Hz. Âişe'ye atfedilen kıraatlerin nakil şekillerinden birisi de onun kendisine özgü mushafına nisbet edilerek verilmesidir. " إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ " "Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin, selâm edin"¹⁹ âyeti bu konuyla ilgili örneklerdendir. Kaynaklarda bu ayetin Hz. Âişe'nin Mushaf'ında " إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ " şeklinde yazılı olduğu zikredilmiştir.²⁰ Nitekim Muhâsibî (ö. 243/857) eserinde Hz. Osman'ın mushafları tek bir mushaf haline dönüştürmeden önce Hz. Âişe'nin mushafında ayetin " إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ " şeklinde olduğunu ifade etmiştir.²¹

2. Hz. Âişe'ye Nisbet Edilen Kıraatlerin Âyetin Anlamı Üzerindeki Etkisi

Kıraatlerin bir kısmı âyetin anlamına etki ederek anlam farklılığı oluşturmaktadır. Bir kısmı ise âyetin anlamında herhangi bir değişiklik oluşturmamaktadır. Hz. Âişe'ye nisbet edilen kıraatlerde de durum böyledir. Örneğin "فَمِنْهَا رَكُوعُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ" "Onlardan bir kısmı binekleridir, bir kısmını da yerler"²² âyetinde geçen "فَمِنْهَا رَكُوعُهُمْ" ifadesiyle ilgili Hz. Âişe'ye nisbet edilen

¹⁵ Bu kıraate göre kelimenin anlamı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İbn Abbâs ve başkalarına göre bu dünyadan yana bir rahatlık vardır, anlamındadır. el-Hasen ise bu, rahmet demektir, diye açıklamıştır. ed-Dahhak istirahat ve dinlenmek olarak izah etmiştir. el-Kutebî kabirde onun için güzel esintiler vardır, şeklinde açıklamıştır. Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, c. XX, s. 231.

¹⁶ el-Hasen, Katâde, Nasr b. Âsim, Ruveys, Yakub'dan rivayetle Zeyd ve İbn Abbâs'ın bu şekilde okuduğu zikredilmiştir. Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, c. XX, s. 231.

¹⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, c. XX, s. 231.

¹⁸ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. III, s. 131; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. VI, s. 40; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, c. XX, s. 231; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhîr*, c. VIII, s. 215.

¹⁹ Ahzâb, 33/56.

²⁰ İbn Ebî Davud, Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, tahk. Muhibbuddîn Abdüssübhân Vâiz, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 1415/1995, c. II, s. 370; Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, c. XII, s. 135; Alûsî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, *Ruhü'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrût, ts., c. I, s. 25.

²¹ Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, tahk. Hüseyin Kuvvetli, Dârü'l-Fikr, Beyrût, 1391/1971, s. 400.

²² Yâsîn, 36/72.

okuyuş âyetin anlamında herhangi bir değişiklik oluşturmamaktadır. Kaynaklarda "فَمِنْهَا رُكُوبُهُمْ" ifadesinin Hz. Âişe'nin mushafında "فَمِنْهَا رُكُوبُهُمْ" şeklinde olduğu söylenilmiştir.²³ Sa'lebî (ö. 427/1035), tefsirinde söz konusu âyetle ilgili Hz. Âişe'nin mushafında yer alan okuyuşu zikrettikten sonra "الركوب / الركوبة" kelimelerinin "الحمول / الحمولة" gibi anlamları aynı olan lafızlar olduğunu ifade etmiştir.²⁴ Aynı şekilde İbn Hâleveyh, Hz. Âişe'nin kıraatıyla diğer okuyuş arasında anlam farklılığı olmadığını belirtmiştir.²⁵

Hz. Âişe'ye nisbet edilen kıraatlerde âyetin anlamına etki eden okuyuşlar daha fazladır. Bu etki bazen âyetin farklı şekilde yorumlanmasını sağlayarak âyetin manasını zenginleştirmektedir. Sözelimi "إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ" "Hani Havariler: "Ey Meryem oğlu İsa! Rabbin bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?" demişlerdi."²⁶ âyetinde geçen "يَسْتَطِيعُ" fiiliyle ilgili Hz. Âişe'ye atfedilen okuyuş âyetin farklı şekilde yorumlanmasını sağlamıştır. İlk dönem âlimlerinden olan Ferrâ (ö. 207/822) "يَسْتَطِيعُ" kelimesini Medine ehli, Âsım ve A'meş'in "ي" ile okuduğunu ve buna göre anlamın, "Rabbinin gökten bir sofrayı indirmeye gücü yeter mi?" şeklinde olduğunu; Hz. Âişe ve Hz. Ali'nin ise "رَبِّكَ" "هَلْ تَسْتَطِيعُ" şeklinde okuduklarını nakletmiştir.²⁷ Bu okuyuşa göre âyetin takdiri "يا عيسى هل تستطيع ربك" "Ey İsa, sen Rabbinden bunu dileyebilir misin?" şeklindedir.²⁸ Nitekim Hz. Peygamber de âyeti "هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبِّكَ" şeklinde okumuştur.²⁹ Hz. Âişe'nin kıraatini bu rivayetle destekleyen Ferrâ bu iki kıraat vechi arasında da Hz. Âişe'nin okuyuşunun anlam açısından daha güzel olduğunu belirtmektedir. Çünkü bu okuyuşa göre âyetin takdirinin "Rabbinden bize gökten bir sofrayı indirmesini istemeye senin gücün var mı?" şeklindedir. Kaynakların çoğunda Hz. Âişe'ye atfedilen bu okuyuş yer almaktadır.³⁰ Görüldüğü üzere Hz. Âişe'nin

²³ Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, c. XII, s. 376; İbn Hâleveyh, Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ahmed, *Muhtasar fî Şevâzî'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*, Mektebetü'l-Mütenebbî, Kahire, ts., s. 126-127.

²⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. VIII, s. 136.

²⁵ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzî'l-Kur'ân*, s. 126-127.

²⁶ Mâide, 5/112.

²⁷ Kıraat-i seb'a imamlarından Kisâî bu ifadeyi "هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبِّكَ" şeklinde; diğer kıraat âlimleri ise "يَسْتَطِيعُ" şeklinde okumuştur. İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs, *Kitâbü's-Seb' fî'l-Kirâât*, (Thk. Şevkî Dayf), Dârü'l-Meârif, Kahire, 1119, s. 249; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. II, s. 256.

²⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. IX, s. 117-118; Râzî, Ebû Abdullâh Fahrreddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb=et-Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, Dârü'l-Fikr, Lübnan, 1981, c. XII, s. 137; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VIII, s. 286; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhîr*, c. IV, s. 58.

²⁹ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. I, s. 325.

³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. IX, s. 117-118; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. IV, s. 124; Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd, *Tefsîru'l-Begavî Me'âlimu't-Tenzîl*, tahk. Muhammed Abdullâh en-Nemîr vd., Dârü Taybe, Riyâd, 1409, c. III, s. 117; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XII, s. 137; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VIII, s. 286; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhîr*, c. IV, s. 58.

kıraati âyetin farklı şekilde yorumlanmasını sağlayarak âyetin anlamını zenginleştirmektedir.

Hiz. Âişe'ye nisbet edilen kıraatlerden âyetin farklı şekilde yorumlanmasını sağlayan bir diğere örnek "إِذْ تَلْفَوْنَهُ بِالْأَسْتِكْمِ" "Hani o iftirayı dilden dile dolaştırıyor"³¹ ayetinde geçen "تَلْفَوْنَهُ" kelimesidir. Bu kelime ile ilgili İbn Hâleveyh on okuyuş şekli naklederek Hiz. Âişe'nin "إِذْ تَلْفَوْنَهُ" şeklindeki kıraatine yer vermektedir.³² "تَلْفَوْنَهُ" ifadesi "birbirinize naklediyorsunuz" yani bir kişinin filancanın böyle söylediğini, şöyle anlattığını işittim" anlamına gelmektedir. Hiz. Âişe'nin kıraatine göre ise bu kelime "وَلَقَى" fiilinden türemiştir. Bu okuyuşa göre anlam ise "siz o yalanı söylüyor ve hızlı bir şekilde sürdürüyorsunuz" şeklindedir.³³ Nitekim Arap keliminde ve şiirinde bir işi devam ettirmek, sürdürmek anlamında bu kelime kullanılmıştır.³⁴ İbn Kesîr (ö. 774/1373), Hiz. Âişe'nin bu kelimeyi "إِذْ تَلْفَوْنَهُ" şeklinde okuduğunu zikrettikten sonra şöyle demektedir: "Ancak "تَلْفَوْنَهُ" şeklindeki okuyuş en meşhur olanıdır ve cumhur bu kıraat üzeredir. Fakat ikinci kıraat de müminlerin annesi Hiz. Âişe'den nakledilmiştir."³⁵ Görüldüğü üzere Hiz. Âişe'den nakledilen kıraat ülemâ arasında önem arz etmektedir ki İbn Kesîr, "Fakat ikinci kıraat de müminlerin annesi Hiz. Âişe'den rivâyet edilmiştir" ifadesiyle bunu belirtmektedir. İbn Ebî Müleyke'den (ö. 117/735) de buna paralel bir rivayet nakledilmiştir. Nitekim o, Hiz. Âişe'nin bu kelimeyi "إِذْ تَلْفَوْنَهُ" şeklinde okuduğunu ve buna göre fiilin "yalan" anlamına geldiğini zikrettikten sonra Hiz. Âişe'yi kastederek; "o, bunu başkalarından daha iyi bilir," demiştir.³⁶

Hiz. Âişe'ye nisbet edilen kıraatlerin âyetin anlamı üzerindeki etkilerinden biri de âyette kastedilen manayı desteklemesidir. Örneğin "إِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنَانَا"

³¹ Nûr, 24/14-15.

³² İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi Şevâzî'l-Kur'ân*, s. 102; İbn Cinnî; Hiz. Âişe ile beraber İbn Abbâs, İbn Yamer ve Osman es-Sekafî'nin de bu şekilde okuduğunu belirtmektedir. İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî, *el-Muhtesab fi Tebyîni Vücûhi Şevâzî'l-Kur'ân ve'l-İzâhi anhâ*, tahk. Ali en-Necdî Nâsîf vd., Meclisü'l-A'la li'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, Kahire, 1994, c. II, s. 104.

³³ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. II, s. 247-248; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. XVII, s. 215-216; Zeccâc, Ebü İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl, *Me'âni'l-Kur'ân ve'l-râbüh* tahk. Abdülcelîl Abduh Şelebî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1408/1988, c. IV, s. 38; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. VII, s. 79-80; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. XIII, s. 180; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XV, s. 174-175.

³⁴ Örneğin bir kimse yürümeye devam ettiği zaman "ولق فلان في السير" ifadesi kullanılmıştır. Bk. İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ân il-Azîm*, tahk. Mustafa Seyyid Muhammed, Müessesetu Kurtuba = Mektebetü'l-Evladi'ş-Şeyh li't-Türâs, ts., X, s. 193-194; "لما رأوا" "حيثما عليهم قد طرقت جاؤا بأسراب من الشام ولقى إن الحصين لقي وزلقى جاءت به عتس من الشام تلقى" "Onlar bir ordunun, üzerlerine baskın yaptığını görünce, Şe'm (sol) taraftan onlara kılıçla darbeler indiren büyük sürüler getirdiler. Şüphesiz ki Hüsayn dereyi görmeden paçaları sıvayandırı, Güçlü develer onu Şâm'dan (sırtlarında taşıyarak) hızlıca getirdiler" şeklindeki Arap şiirinde de "ولق" lafzı bu manada kullanılmıştır. Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XV, s. 174-175.

³⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân il-Azîm*, c. X, s. 193-194.

³⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân il-Azîm*, c. X, s. 193-194.

“وَإِنْ يَدْعُونَ إِلَّا شَيْطَانًا مَرِيدًا” *“Onlar, Allah’ı bırakıp ancak dişilere tapıyorlar. Hâlbuki onlar azgın bir şeytana tapmaktadırlar.”*³⁷ ayetinde geçen “إِنَّا” kelimesinin put olarak yorumlanması Hz. Âişe’nin kıraatiyle desteklenmiştir.³⁸ Hz. Âişe bu ifadeyi “إِلَّا أَوْثَانًا” şeklinde okumuştur. “أَوْثَانًا” kelimesi put anlamında kullanılan “وثن” lafzının çoğuludur. Bazı kaynaklar bu kıraati, “Hz. Âişe bu şekilde okumuştur” şeklinde Hz. Âişe’nin okuyuşu olarak zikrederken³⁹ bazıları da Hz. Âişe’nin mushafına nisbet ederek vermektedir.⁴⁰

Kıraatler sonucu âyetlerin farklı şekillerde yorumlanması, âyetten ortaya çıkması muhtemel olan fikhî hükümleri de etkilemektedir. Hz. Âişe’ye nisbet edilen bazı kıraatlerin de fikhî hükümleri etkilediği görülmektedir. Sözgelimi “وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ” *“Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumuna fidye verir”*⁴¹ âyetinde geçen “يُطِيقُونَهُ” ifadesiyle ilgili Hz. Âişe’ye nisbet edilen kıraat bu konuyla ilgili örneklerdendir. Bu kelimeyle ilgili zikredilen kıraat vecihlerinin arasında⁴² Hz. Âişe’ye atfedilen okuyuş şekli vardır. Hz. Âişe’nin⁴³ bu kelimeyi “يُطِيقُونَهُ” harfini dammeli, “ط”, “و” harflerini şeddeli ve fethalı olarak

³⁷ Nisâ, 4/117.

³⁸ İbn Abbâs’ın “إِنَّا” şeklindeki kıraati de bu yorumu desteklemektedir. İbn Abbâs’ın okuyuşunda geçen “أَنَّ” kelimesi, “أَسَد” “aslan” lafzının çoğulunun “أَسْد” “aslanlar” olduğu gibi çoğul bir ifadedir. Begavî, *Me’âlim*, c. II, s. 288.

³⁹ Zemaşerî, Ebû’l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Ahmed, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmizit-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fi Vücûhi’t-Te’vîl*, tahk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü’l-Ubeykân, Riyâd, 1998, c. II, s. 150.

⁴⁰ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c. VII, s. 489; Suyûtî, *ed-Dürru’l-Mensûr*, c. V, s. 20; Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf el-Cezâirî, *Tefsîru’s-Seâlibî*, tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrût, ts., c. II, s. 301; İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib el- Endelüsî, *el-Muharraru’l-Vecîz fi Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, tahk. Abdü’s-Selâm Abdü’ş-Şâfi Muhammed, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût, 2001, c. II, s. 113; Ebû Hayyân, *Bahru’l-Muhîd*, c. III, s. 367; İbn Adil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımaşki, *el-Lübâb fi Ulûmi’l-Kitâb*, tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût, 1998/1419, c. VII, s. 21; Maverdî, Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, *en-Nûket ve’l-Uyun Tefsîri’l-Maverdî*, tahk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût, ts, c. I, s. 529; Alûsî, *Ruhü’l-Meânî*, c. V, s. 148.

⁴¹ Bakara, 2/184.

⁴² Cumhur bu kelimeyi “ط” harfini kesralı ve “ي” harfini sakın olarak “يُطِيقُونَهُ” şeklinde okumuştur. Bu kelimenin aslı “يُطِيقُونَهُ” şeklindedir. “و” harfinin harekesi “ط” harfine nakledilmiş sonrasında da “و” harfi “ي” harfine kalbedilmiştir. Humeyd, bu kelimeyi aslı üzerine “يُطِيقُونَهُ” şeklinde okumuştur. İbn Abbâs “ط” harfini şeddetsiz, “و” harfini şeddeli olarak “zorlukla bu oruca güç yetirenlere” anlamında “يُطِيقُونَهُ” şeklinde okumuştur. İbn Mücâhid’in “يُطِيقُونَهُ” şeklinde okuduğuna dair bir rivayet gelmiştir. Bu okuyuş batıl ve imkânsızdır. Çünkü burada fiil “الطُّوق” şeklinde “و” harfinden türemiş ve bu fiilde “و” harfinin bulunması gereklidir. Bu fiilde “ي” harfinin herhangi bir alakası yoktur. İbnü’l-Enbarî, İbn Abbâs’ın bu kelimeyi “ي” harfini fethalı, “ط” ve ikinci “ي” harfini fethalı ve şeddeli olarak “Oruç tutmaya gücü yetmeyenler” anlamında “يُطِيقُونَهُ” şeklinde okuduğunu nakletmektedir. İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-Vecîz*, c. I, s. 252; Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. III, s. 143-144.

⁴³ Bu kelimeyi İbn Abbâs, Saîd b. Müseyyib, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, İkrime’nin de bu şekilde okuduğu nakledilmiştir. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, c. I, s. 118.

şeklinde okuduğu belirtilmektedir.⁴⁴ Bazı kaynaklarda ise Hz. Âişe'nin bu kelimeyi "ي" harfi fethalı, "ط", "و" harfleri de şeddeli ve fethalı olarak "يَطْوُفُونَهُ" şeklinde okuduğu zikredilmektedir.⁴⁵ Kurtubî, Hz. Âişe'nin kıraatiyle ilgili şöyle demektedir: "Bu Arap dilinde doğru bir okuyuştur. Çünkü bunun aslı "يَطْوُفُونَهُ" şeklindedir. "ت" harfi sakin kılınıp "ط" harfine idğam edildiği için "يَطْوُفُونَهُ" şeklinde olmaktadır. Ancak böyle bir okuyuş Kur'ân'da yoktur. Bu sadece tefsir mahiyetinde bir okuyuştur."⁴⁶ Görüldüğü üzere Kurtubî, Hz. Âişe'ye nisbet edilen bu okuyuşun tefsir mahiyetinde olduğunu belirterek kıraatlerin âyetlerin anlamına olan katkısına işaret etmektedir. Âyetin manasına etki eden bu kıraat vecihleri âyetten ortaya çıkan hükümleri de etkilemektedir. Cumhuriyet'in kıraatine göre söz konusu ifade, "oruca gücü yetenler" anlamına gelmektedir. Buna göre hüküm, "isteyen oruç tutar isteyen ise bir fakiri doyurur", şeklindedir. Saîd b. Müseyyeb ve Süddî'ye göre âyetten çıkarılan hüküm, genç iken oruca gücü yetenlerin yaşlandıkları ve oruç tutamayacak hale geldiklerinde oruç tutmayıp fidye vermesi gerektiği şeklindedir. Hz. Âişe ve diğerlerinin kıraatine göre ise âyetin hükmü hasta ve hamileler gibi kendilerine zorluğun ârız olduğu ve bu zorluklarla birlikte sıkıntı ile oruç tutanları kapsamaktadır. Bu kişiler oruç kendilerini zorlarsa da oruç tutabilirler Bununla birlikte oruç tutmayıp fidye de verebilirler. İbn Abbâs'a göre bu âyetin nüzül sebebi, hamile ve emzikli kadınlar içindir ki onlar çocuklarına gelebilecek bir zarardan korktukları zaman oruç tutmayıp, fidye vermeleri gerekmektedir. Bu hükmün yaşlı erkek ve kadınları kapsadığı da söylenilmiştir.⁴⁷

Bu konuyla ilgili bir diğer örnek "حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ" "*Namazlara ve orta namaza devam edin*"⁴⁸ âyetinde geçen "وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ" ifadesidir. Bu ifadeyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmektedir.⁴⁹ Hz. Âişe'den bu âyetle ilgili üç okuyuş şekli nakledilmektedir. Birincisi "حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ" ikincisi "حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَهِيَ صَلَاةُ الْعَصْرِ"; üçüncüsü "حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَصَلَاةُ الْعَصْرِ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ"; "وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ" şeklindedir.⁵⁰ Hz. Âişe'den nakledilen bu okuyuşlara göre orta namazın hangi namaz olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Bu ifadeyle kastedilenin, öğle namazı olduğunu söyleyenler Hz. Âişe'den aktarılan üçüncü okuyuşu delil getirmişlerdir. Rivâyete göre Hz. Âişe ve Hafsa (r.a.) bu ayeti "وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَصَلَاةُ"

⁴⁴ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. III, s. 171-172; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhîr*, c. II, s. 41-42; Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, c. II, s. 182.

⁴⁵ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, c. I, s. 252; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. III, s. 144.

⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. III, s. 144.

⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. III, s. 146-147.

⁴⁸ Bakara, 2/238.

⁴⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. IV, s. 175-181.

⁵⁰ Abdullah Ebu's-Suud Bedr, *Tefsîru Ümmi'l-Müminin Âişe*, Dâru Alemi'l-Kütub, Riyâd, 1416/1996, s. 119-120.

العصر" şeklinde "و" harfiyle yazdırmışlardır. Çünkü "و" harfiyle matûf olan namaz ikinci ise bir öncesindeki matûf'un aleyh konumundaki orta namaz ise ögüle namazı olmaktadır.⁵¹ Bu ifadeyle kastedilenin ikinci namazı olduğunu söyleyenler ise Hz. Âişe'den aktarılan ikinci okuyuşu delil getirmişlerdir ki onun, mushafına "وَالصَّلَاةَ الْوُسْطَىٰ وَهِيَ صَلَاةُ الْعَصْرِ" şeklinde not ettiğini söylemişlerdir. Bununla ilgili kaynaklarda nakledilen birçok rivayet vardır.⁵² Kaynakların çoğu söz konusu âyetin tefsirinde Hz. Âişe'nin mushafına nisbet edilen bu okuyuşu zikretmişlerdir.⁵³

3. Hz. Âişe'nin Eleştirdiği ve Tercihle Bulunduğu Kıraatler

Hiz. Âişe'ye atfedilen kıraatler incelendiğinde onun bazen sahabenin okuyuşlarına itiraz ettiği ve bu okuyuşları kabul etmediği görülmektedir. Sözelimi "حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَنْ نَشَاءُ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ" "Nihayet peygamberler ümitlerini kesecek hâle gelip yalanlandıklarını düşündükleri sırada, onlara yardımımız geldi de, böylece dilediğimiz kimseler kurtuluşa erdirildi"⁵⁴ âyetinde geçen "كُذِّبُوا" fiili ile ilgili kıraat farklılığı bu meselenin örneklerinden birisidir. İbn Kesîr, Nâfi, Ebû Amr ve İbn Âmir bu fiili şeddeli olarak "كُذِّبُوا" şeklinde okumuşlardır. Âsım, Hamza ve Kisâî "قَدْ كُذِّبُوا" şeklinde şeddesiz olarak okumuşlardır.⁵⁵ Taberî (ö. 310/923), bu kıraat farklılığıyla ilgili Hz. Âişe'den nakledilen birçok rivayete yer vermiştir. Bu rivayetlerden İbn Ebî Müleyke'den nakledileni şöyledir: "İbn Abbâs bu âyette geçen "كُذِّبُوا" fiilini şeddesiz okuyarak, "Bunlar da insandılar, belâ ve musibetlerin uzayıp gitmesinden dolayı zaafa düştüler, unuttular ve kendilerine verilen sözün gerçekleştirilmeyeceğini sandılar", şeklinde ayeti açıklamıştır. İbn Ebî Müleyke

⁵¹ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. IV, s. 175-176.

⁵² Bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. IV, s. 346; İbn Ebî Davud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, c. II, s. 365-370.

⁵³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. II, s. 196; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, c. I, s. 322; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhîr*, c. II, s. 249; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'l-Azîm*, c. II, s. 400; Seâlibî, *Tefsîru's-Seâlibî*, c. I, s. 479-480; Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, c. III, s. 79; Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ani, *Musannaf*, tahk. Habiburrahman Azam, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût, 1403, c. I, s. 578.

⁵⁴ Yûsuf, 12/110.

⁵⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb' fi'l-Kirâat*, s. 351-352; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. II, s. 296. Bu fiil şeddesiz okunduğunda ayet iki şekilde yorumlanmıştır: Birincisi "Peygamberler, kavimlerinin iman etmeleri konusunda ümitsizliğe düştüklerinde onlar Resullere vadedilen yardım ve zafer hususunda yalancı durumuna düşürüldüklerini zannetmişlerdir" şeklinde zan anlamına gelmesidir. İkincisi ise "Peygamberler, kendilerine vaad edilenler konusunda yalancı çıkarıldıklarını düşündüler" manasındadır. Âyetin bu şekilde yorumlanması İbn Abbâs'dan nakledilmiştir. Bu fiil şeddeli olarak okunduğunda iki şekilde yorumlanmıştır: Birincisinde "peygamberler, ümmetlerinin kendilerini yalanladıklarını ve bundan sonra artık onların iman etmeyeceklerini iyice anladılar" şeklinde âyette geçen "zan", "yakîn" yani "kesin bilme" anlamındadır. İkincisinde ise âyette geçen zann lafzı zannetme manasındadır. Bu te'vil de Hz. Âişe'den nakledilmiştir. Bk. Begavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, c. IV, s. 286; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XVIII, s. 230-231; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XI, s. 471-473.

daha sonra bu durumu Urve b. Zübeyr'e (ö. 94/713) anlattığını, Urve de Hz. Âişe'nin âyetin bu şekilde okunup yorumlanmasını "Bundan Allah'a sığınırım. Vallahi, Allah, Rasulü'ne her ne vaat etmişse, ölmeden önce o şeyin, mutlaka gerçekleşeceğini bilir. Fakat peygamberlere o kadar çok belalar isabet etti ki, beraberinde bulunan kimselerin kendilerini yalanlamalarından korktular" şeklindeki ifadesiyle kabul etmediğini ve söz konusu fiili şeddeli olarak "كُذِّبُوا" şeklinde okuduğunu söylemiştir." Urve'den nakledilen bir diğer rivayette ise o Hz. Âişe'ye "كُذِّبُوا" fiilinin şeddeli mi yoksa şeddesiz mi okuduğunu sorduğunda Hz. Âişe'nin bu fiilin "كُذِّبُوا" şeklinde şeddeli olduğunu söyleyerek âyeti bu kıraate göre yorumlamıştır.⁵⁶ Burada Hz. Âişe'nin söz konusu âyette geçen "كُذِّبُوا" fiilini İbn Abbâs'ın şeddesiz okumasına itiraz ettiğini görüyoruz. Bazı tefsir kaynakları Hz. Âişe'nin bu konuyla ilgili rivayetlerine yer vermiştir. Begavî bu konuyla ilgili olarak Kûfe ekolü ve Ebû Cafer'in şeddesiz olarak "قَدْ كُذِّبُوا" şeklinde okuduklarını ancak Hz. Âişe'nin bu kıraati kabul etmediğini "وكانت عائشة تنكر هذه القراءة" "Hz. Âişe bu kıraati kabul etmedi" ifadesiyle vermiştir. Daha sonra bu okuyuşlara göre âyetin anlamını zikretmiştir.⁵⁷ Râzî, söz konusu âyeti yorumlarken Hz. Âişe'den nakledilen rivâyeti zikretmiş ve sonrasında âyetin tefsiri olarak zikredilenler arasında en güzelinin bu tevil olduğunu ve Hz. Âişe'nin İbn Abbas'ın kıraatini reddetmesini yerinde ve güzel gördüğünü belirtmiştir.⁵⁸

H. Âişe Kur'ân'da geçen bazı kelimelerle ilgili kıraat vecihlerini kabul etmeyerek bu kelimelerin yazımında hata olduğunu söylemiştir. Bu konuyla ilgili nakledilen rivayet şöyledir: "Ebû Muâviye (ö. 60/680), Hişâm b. Urve'den (ö. 146/763) o da babasından şöyle nakletmiştir: Hz. Aişe'den " وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ "61 âyetlerinde hata olup

⁵⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. XIII, s. 395-397.

⁵⁷ Begavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, c. IV, s. 286.

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XVIII, s. 231.

⁵⁹ Nisâ, 4/162. "وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ" ifadesiyle ilgili üç görüş vardır: Birincisi Hz. Osman ile Hz. Âişe'nin bu kelime ile ilgili olarak "Mushafta, lahn (hata) vardır. Araplar onu dilleriyle düzeltereklerdir" dedikleri rivayet edilmiştir. Bu görüşün, son derece uzak bir ihtimal olduğu belirtilmiştir. İkincisi, "وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ" ifadesinin namazın faziletini göstermek için, medh üzere mansub olduğudur. Bu görüş Basralılara aittir. Kisâî bu görüşü tenkid ederek bir ifadenin mansûb okunması ancak sözün tamamlanmasıyla mümkün olur. Bu ifadede ise söz tamamlanmamıştır. Üçüncüsü ise Kisâî'nin görüşüdür. Buna göre, "وَالْمُقِيمِينَ" lafzı "مِمَّا أَنْزَلَ إِلَيْكَ وَمَا أَنْزَلَ مِنْ قَبْلِكَ" ifadesindeki ism-i mevsûl "مَا" sına atfedilerek mecrûr okunmuştur. Ayetin anlamı ise, "onlar, hem sana indirilene hem senden evvel indirilenlere ve namazlarını doğru bir şekilde kılanlara iman ederler," şeklindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XI, s. 107-108.

⁶⁰ Tâhâ, 20/63. Bu ifade meşhur kıraatte "إِنْ هَدَّانِ لَسَاجِرَانَ" şeklindedir. Bunun dışında farklı okuyuşlar da vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: a) Ebû Amr ve Isâ b. Ömer, "إِنْ هَدَّيْنِ لَسَاجِرَانَ" şeklinde okuyarak bunun Saîd b. Cübeyr ve Hasan el-Basrî'nin kıraati olduğunu söylemişlerdir. b) İbn Kesir, "إِنْ هَدَّانِ" şeklinde birinci "ن" şeddesiz, ikinci "ن" harfini şeddeli okumuştur. c) Âsım'ın râvisi Hafs, her iki "ن" harfini şeddesiz olarak "إِنْ هَدَّانِ" şeklinde okumuştur. d) Abdullah b. Mes'ûd "أَنْ هَدَّانِ" şeklinde okumuştur. e) Ahfeş "إِنْ" manasında olmak üzere bu edatı şeddesiz olarak

olmadığını sordum. Dedi ki: "Ey kardeşimin oğlu! Bu kâtiplerin işidir. Kur'ân'ı yazdıkları esnada hata etmişlerdir.⁶² Hz. Osman'dan (ö. 35/656) da "Mushafta lahn vardır. Araplar dilleriyle bunu düzeltereklerdir. Ona birisi: Niye onu değiştirmiyorsun? deyince, o da: "Onu bırakın. Çünkü helali haram kılmıyor, haramı da helal kılmıyor" şeklinde Hz. Âişe'den nakledilene benzer bir rivayet aktarılmıştır.⁶³ Kıraat-i seb'a imamlarından Ebû Amr'ın da Hz. Âişe'den nakledilen rivayete dayanarak Tâhâ 63. âyeti "إِنْ هٰذَيْنِ لَسٰحِرٰنِ" şeklinde okuduğu⁶⁴ ve onun "إِنْ هٰذَيْنِ لَسٰحِرٰنِ" şeklinde okumaktan hayâ ederim, çekinirim" şeklinde bir ifadesi olduğu da nakledilmiştir.⁶⁵ Âlimlerin bir kısmı ise, Hz. Âişe ve Hz. Osman'a nisbet edilen bu rivâyetleri kabul etmeyerek bu görüşün yanlış olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Zeccâc (ö. 311/923) şöyle demiştir: "Bazıları Allah'ın kitabında Arapların dilleriyle düzelterek şeylerin olduğunu söylemiştir. Bu görüş dilcilere göre gerçekten imkânsızdır. Çünkü İslam'ın yakın döneminde yaşayan, kendilerine uyulan ve dil ehli olan Allah'ın Rasulü'nün ashabı Kur'ân'ı cem etmiştir. Onlar Allah'ın kitabında bir hatayı bulup onu düzeltmeyip başkalarına nasıl bırakırlar."⁶⁶ Taberî de sahabenin bu özelliğini belirterek, "onlar Kur'ân'da bir hata olsaydı onu lahn vechi üzere Müslümanlara öğretmez dilleriyle düzelterek en doğru şekilde ümmete öğretirlerdi." demektedir. Ayrıca Taberî, Übey b. Ka'b'ın mushafı ve bizim mushafımızda da söz konusu âyetlerde geçen kelimelerin aynı olduğunu belirterek Kur'ân'da lahn olduğunu kabul etmemiştir.⁶⁷ Râzî (ö. 606/1209) de söz konusu âyetin tefsiri esnasında bu konuya değinerek mushafta lahn olduğunu kabul etmek mümkün değildir.

"إِنْ" şeklinde okumuştur. Bu okuyuşta "إِنْ" edatı amel etmediği için onlar böyle olan ile "إِنْ" manasında olan edatın arasını ayırmak için, haberinin başına lâm getirilmiştir. f) Übey b. Ka'b'tan "ما هٰذَانِ إِلَّا سٰحِرٰنِ" ve "إِنْ هٰذَيْنِ لَسٰحِرٰنِ" olmak üzere iki okuyuş şekli rivayet edilmiştir. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, c. XII, s. 74-75.

⁶¹ Mâide, 5/69. Kisâi ve Ahfeş'in görüşlerine göre "وَالصَّٰبِغُونَ" kelimesi "مَآذُوا" "Yahudiler" lafzındaki zamire atfedildiği için merfû olmuştur. Bu görüş iki hususta eleştirilmiştir. Birincisi, te'kid edilmedikçe, merfû zamire atfı uygun değildir. İkincisi ise, atfı edilen kendisine atfedilene ortaktır. Buna göre Sabiiler de yahudiliğin kapsamına girmiş olur. Ancak bu imkânsız bir şeydir. Halil b. Ahmed ve Sibeveyh ise, "وَالصَّٰبِغُونَ" lafzının merfû olmasını takdim ve tehirle açıklamışlardır. Buna göre ifadenin takdiri "Kim Allah'a ve âhret gününe iman edip de iyi amellerde bulunursa, onlar için hiçbir korku yoktur. Onlar üzülecek de değillerdir. Sabiilerin ve Hristiyanların durumu da böyledir." Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VIII, s. 94-95.

⁶² İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, s. 33-34.

⁶³ Begavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, c. II, s. 310; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, c. XII, s. 74. Kaynakların çoğu Hz. Âişe ve Osman'a nisbet edilen söz konusu âyetlerle ilgili bu rivâyetleri nakletmiştir. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, c. I, s. 235-237; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. II, s. 173; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. VII, s. 680-681; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. III, s. 362; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. III, s. 414; Begavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, c. V, s. 281; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, c. XXII, s. 74.

⁶⁴ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. II, s. 173.

⁶⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, c. XXII, s. 74.

⁶⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. II, s. 131.

⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. VII, s. 684.

Çünkü kıraatin nakli Kur'ân'ın nakli gibidir. Şayet bir kıraatin batıl olduğunu düşünürsek aynısının bütün Kur'ân hakkında olması gerekir ki, bu imkânsızdır. Ayrıca her hususta örnek olan sahabe şayet mushafta bir hata, lahn bulmuş olsalardı bu işin düzeltilmesini sonrakilere kesinlikle bırakmazlardı. Bütün bunlar Hz. Osman ve Hz. Âişe'den "Kur'ân'da lahn vardır" şeklinde nakledilen sözün aslı olmadığını ve meşhur kıraatin doğru olduğunu göstermektedir.⁶⁸ Zemahşerî (ö. 538/1144), mushaf hattında lahn olduğu iddiasına itibar edilmemesi gerektiğini ve söz konusu âyette "وَالْمُؤْمِنِينَ" şeklinde mansûb olması Araplarda hususi bir ifade tarzı türden bir kullanımın olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Hz. Âişe'den nakledilen bu rivâyeti farklı şekilde yorumlayanlar da vardır. Onlara göre bu ifadeden kastedilen yazıda şekil bakımından mevcut olan, manayı etkileyen harfler değil, muhtelif kıraat vecihleridir. Hz. Ömer'in "Übey bize okuttu biz onun bazı kıraatlerini bıraktık"⁷⁰ ifadesinde de "لحنه" kelimesi kıraat olarak kullanılmıştır.⁷¹ Lahn ifadesinin lehçe farklılıkları anlamında kullanıldığı da söylenilmiştir.⁷²

Hz. Âişe kıraat vecihleri arasında tercihte de bulunmuştur. Bu konuyla ilgili örneklerden biri "وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجَلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَىٰ رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ" "*Rablerine dönecekleri için verdiklerini kalpleri ürpererek verenler*"⁷³ âyetinde geçen "يُؤْتُونَ مَا آتَوْا" ifadesidir. Hz. Âişe bu ifadeyi "يَأْتُونَ مَا آتَوْا" şeklinde okuyarak Allah'ın Rasulü'nün bu şekilde okuduğunu ve bu okuyuşun daha uygun olduğunu söylemiştir.⁷⁴ Bu konuyla ilgili İsmail b. Halef'ten aktarılan rivayet şöyledir: "O Ubeyd b. Umeyr ile beraber Hz. Âişe'nin yanına gittiğini ve ona "يُؤْتُونَ مَا آتَوْا" ve "يَأْتُونَ مَا آتَوْا" okuyuşlarından hangisi daha uygun ve daha sevimli geldiğini sorunca Hz. Âişe Allah'ın Resulü (s.a.v.)'den "يَأْتُونَ مَا آتَوْا" okuyuşunu işittiği için bu okuyuşun daha uygun olduğunu söylemiştir."⁷⁵ Taberî de buna benzer bir rivayet zikretmiştir.⁷⁶ Bu iki okunuşa göre âyet farklı şekilde yorumlanmaktadır. "يَأْتُونَ مَا آتَوْا" okunuşuna göre âyetin anlamı onlar Allah'tan, Allah ile karşılaşmaktan ve

⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gâyb*, c. XXII, s. 75; c. XI, s. 107-108. Buna benzer ifadeyi Kurtubî de nakletmiştir. O şöyle demiştir: "Bu, yanlış bir açıklama ve batıl bir yoldur. Nitekim Allah'ın kitabını derleyip toplayanlar, dilde uyulacak önderlerdir. Kur'ân-ı Kerimde nazil olmadık bir şeyi onların sokacaklarını düşünmek mümkün değildir. Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VII, s. 220.

⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 178.

⁷⁰ "أبي أقرؤنا وإنما لندع بعض لحنه"

⁷¹ Dâni, Ebû Amr Osman b. Saïd b. Osman, *el-Mukni' fi Ma'rifeti Mersûmi Mesâhihi Ehlil-Emsâr*, tahk. Navre Binti Hasen, Darû't-Tedmuriyye, Riyâd, 2010, s. 610-611.

⁷² İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed, *İrâbu'l-Kıraati's-seb' ve İlelihâ*, tahk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Mektebetü'l-Hancı, Kâhire, 1413/1992, c. II, s. 38-39.

⁷³ Müminûn, 23/60.

⁷⁴ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. II, s. 238; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi Şevâzî'l-Kur'ân*, s. 100; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, c. II, s. 95; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XV, s. 57.

⁷⁵ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, c. II, s. 95.

⁷⁶ Ebu Halef şöyle demektedir: "Ubeyd b. Umeyr ile Hz. Âişe'ye gittik. Ubeyd ona, "bu harfi nasıl okuyayım" diye sordu, o da "يَأْتُونَ مَا آتَوْا" şeklinde dedi." Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. XVII, s. 70.

Allah'ın makamından korkarak amel ediyorlardı, şeklindedir. "يُؤْتُونَ مَا آتَوْا" okunuşuna göre ise bir şeyi verdiklerinde kendilerinden kabul edilmeyeceğinden korku duyarlar, anlamına gelmektedir.⁷⁷ Kurtubî (ö. 671/1273) söz konusu âyetin tefsiri esnasında Hz. Âişe ve İbn Abbas'ın bu ifadenin son kelimesinin hemzesini uzatmaksızın "يَأْتُونَ مَا آتَوْا" "yaptıklarını yaparlarken" anlamında okuduğunu belirttikten sonra Ferrâ'dan nakille şöyle demektedir: "Hz. Âişe bu okuyuşuyla cumhur'un kıraatine muhalefet etmemektedir. Çünkü Araplarda hemze bazen elif ile yazılmazdı. Örneğin "سئل", "يستهنؤون" ve "شيء" kelimelerinde hemze ile beraber elif yazılabilir. Bundan dolayı "يَأْتُونَ" kelimesinde "ي" harfinden sonra elif'in yazılması yanlış değildir. Buna göre bu kelime hem cumhur'un kıraatiyle hem de Hz. Âişe ve diğerlerinin kıraatiyle olmak üzere iki şekilde de okunabilir."⁷⁸

Sonuç

Hiz. Âişe, yaşadığı dönem ve sonrasında ilmi şahsiyetiyle önemli bir konuma sahip olmuştur. O, birçok ilimde olduğu gibi Kur'ân'ın hıfzı ve kıraati alanlarında da meşhur olmuştur. Nitekim Hiz. Âişe küçük yaşta Kur'ân'ı ezberlemeye başlamış ve Hiz. Peygamber döneminde hafız olan sahabiler arasında yer almıştır. Hiz. Peygamber'le evliliği Kur'ân'î ilimlerle daha alakadar olmasını sağlamış ve bunun neticesinde âyetlerin nûzül sebeplerine şahit olmuş ve âyetlerin her birinin kıraat vecihlerini öğrenme imkânına sahip olmuştur.

Hiz. Âişe'nin yaşadığı dönemde ilmi disiplinler henüz tedvin edilmemiş olsa da sonraki dönemler içerisinde Kıraat ilminin de bulunduğu farklı ilim dallarında görüşlerine yer verildiğine şahit oluyoruz. Nitekim Hiz. Âişe meşhûr kurrallar gibi sadece kıraat ilmiyle meşgul olmamıştır. Ancak onun küçük yaşta Kur'ân'ı ezberlemesi, Hiz. Peygamberle evliliğinden sonra Kur'ân'la yakın temas içinde bulunması, kendisine nisbet edilen kıraat vecihlerinin olması, ondan nakledilen kıraatleri önemli kılmıştır. Ona nisbet edilen kıraatler, erken dönemden günümüze kadar birçok tefsir kaynaklarında yer almaktadır. Kaynaklarda bu kıraatlerin nakledilmesi ya "Hiz. Âişe böyle okumuştur" ifadesiyle ona nisbet edilmiş ya da Hiz. Âişe'nin "Nebi (s.a.v) böyle okuyordu" ifadesiyle Hiz. Peygamber'in okuyuşunu haber vermesi şeklinde olmaktadır. Bazen de kıraatler Hiz. Âişe'nin kendi özel mushafına nisbet edilerek nakledilmiştir. Hiz. Âişe'nin bazen sahabe kıraatlerine itiraz ettiği ve bu kıraatleri kabul etmeyerek âyeti farklı şekilde okuduğu ve yorumladığı da görülmektedir. Ayrıca kaynaklarda Hiz. Âişe'ye nisbet edilen kıraatlerin çoğunluğunun tefsir mahiyetinde olduğu

⁷⁷ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, c. II, s. 95.

⁷⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, c. XV, s. 57-58.

görülmektedir. Bu bağlamda Hz. Âişe'nin kıraati bazen âyetteki kapalılığı giderek âyetin anlaşılmasını sağlamakta bazen de âyetlerin farklı şekillerde yorumlanmasını sağlayarak anlam zenginliği oluşturmaktadır. Bazen de âyetten çıkarılan fikhî hükümleri etkilemektedir. Sonuç olarak Hz. Aişe'nin kendisine ait özel bir mushafının olması, kendisine nisbet edilen kıraatlerin âyetin anlamı üzerindeki etkisi, sahabenin okuyuşlarına yaptığı itiraz ve bunları düzeltmesi gibi özellikleri onun kıraat ilminde önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, tahk. Habiburrahman A'zâmî, el-Meclisu'l-İlmî, Beyrût, 1403/1983.
- Alûsî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, *Ruhü'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrût, ts.
- Askallânî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî*, Dâru'l-Marife, Beyrût, 1379.
- Bedr, Abdullah Ebu's-Suud, *Tefsîru Ümmi'l-Müminin Aişe*, Dâru Alemi'l-Kütub, Riyâd, 1416/1996
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd, *Tefsîru'l-Begavî Me'âlimu't-Tenzil*, tahk. Muhammed Abdullâh en-Nemîr, Osman Cum'a Dâmiriyye ve Süleyman Müslim el-Harş, Dâru Taybe, Riyâd, 1409.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara, 1988.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd, *el-Mukniü fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr*, tahk. Navre Binti Hasen, Darû't-Tedmuriyye, Riyâd, 2010.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhîd*, tahk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvaz, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1993.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1983.
- İbn Âdil, Ebû Hafis Ömer b. Ali ed-Dımaşkî el-Hanbel, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, tahk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvaz, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1998/1419.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el- Endelüsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, tahk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2001.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî, *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzî'l-Kurâât ve'l-İzâhi anhâ* tahk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdülhalîm en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâ'il Şiblî, Meclisü'l-A'la li's-Şuuni'l-İslâmiyye, Kahire, 1994.

- İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as, *Kitâbu'l-Mesâhif*, tahk. Muhibbuddîn Abdüssübân Vâiz, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 1423/2002.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ahmed, *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bed'î*, Mektebetü'l-Mütenebbî, Kahire, ts.
- _____, *İ'râbu'l-Kıraati's-seb' ve İlelihâ*, tahk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire, 1413/1992.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'iz-Zamân*. tahk. İhsan Abbâs. Dâru Sâdır, Beyrût, 1398/1978.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tahk. Abdullâh b. Abdilmuhsîn et-Türkî, Dâru Hicr, 1419/1998.
- _____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, tahk. Mustafa Seyyid Muhammed vd. Müessesetu Kurtuba = Mektebetü'l-Evladi's-Şeyh li't-Türâs, Kahire, ts.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs, *Kitâbü's-Seb' fî'l-Kirâât*, tahk. Şevkî Dayf, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1119.
- İbn Sâd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sâd b. Meni' ez-Zührî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, tahk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1421/2001.
- İbnu'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fî'l-Kirâati'l-Aşr*. tahk. Ali Muhammed Dabbâ'. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, ts.
- İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-Ğâbe fî Marifeti's-Sahâbe*, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1433/2012.
- Karaçam, İsmail, *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kıraatların Yorum Farklıklarına Etkisi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.
- _____, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyîn limâ Tedammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, tahk. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2006.
- Maverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, *en-Nuket ve'l-Uyun Tefsîri'l-Maverdî*, tahk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, ts.
- Muhâsibî, Ebû Abdullah Haris b. Esed, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, tahk. Hüseyin Kuvvetli. Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1391-1971.
- Nedvî, Süleyman, *Siretü es-Seyyideti Âişe Ümmi'l-Müminin*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1424/2003.
- Râzî, Ebû Abdullâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb=et-Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, Dâru'l-Fikr, Lübnan, 1981.

- Safedî, Selahaddin Halîl b. Aybeg, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, tahk. Ahmed el-Arnaut, Mustafa Turkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1420/2000.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân = Tefsîru's-Sa'lebî*, tahk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1422/2002.
- Saylan, Nesrişah, *Kıraat Açısından Begavî Tefsiri*, Tezmer Yay., Kayseri, 2015
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf el-Cezâirî, *Tefsîru's-Seâlibî*, tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, ts.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddin, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. Merkez-i Hicr, Kahire, 1424/2003.
- Taberî, Ebû Cafer b. Cerîr Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân = Tefsîru't-Taberî*, tahk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dârü'l-Hicr, Kahire, 2001.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbüh*, tahk. Abdülcelîl Abduh Şelebî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1408/1988.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Ahmed, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, tahk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd, 1998.